

УДК 811.133.1'38'42 Інеса Єрмоленко

(Київ)

ЗАСОБИ ТВОРЕННЯ ІРОНІЧНИХ СМИСЛІВ

У “САЗІ ПРО МАЛОСЕНА” ДАНІЕЛЯ ПЕННАКА

Метою статті є аналіз засобів вираження іронії у детективних романах Даніеля Пеннака на лексичному, синтаксичному і текстовому рівнях.

Ключові слова: іронія, антифразис, метафора, гіпербола, персоніфікація, оксиморон, синекдоха, парцеляція, вставні конструкції, риторичні запитання, алюзивна іронія, цитація.

This paper aims at analysis of means of expressing irony in detective novels of Daniel Pennac on lexical, syntactical and textual levels.

Key words: irony, antiphrasis, metaphor, hyperbole, personification, oxymoron, synecdoche, parcelation, parenthetical constructions, rhetorical questions, allusional irony, citation.

Феномену іронії приділяли достатньо уваги як вітчизняні, так і зарубіжні науковці: К. О. Воробйова, О. М. Кагановська, Ю. М. Мухіна, К. О. Печеніхіна, Ш. Баллі. [1; 2; 3; 4; 5]. Проте іронія у творах сучасного французького письменника Даніеля Пеннака залишилася поза увагою вчених. Саме цим зумовлюється актуальність нашого дослідження. Лінгвістичний аналіз іронії у текстах детективних романів Даніеля Пеннака, що складають “Сагу про Малосена”, має на меті вивчення мовних засобів, які створюють план імпліцитного істинного змісту висловлювання. Завданням нашої статті є проаналізувати мовні засоби вираження іронії на різних рівнях художнього твору – лексичному, синтаксичному, текстовому. Об’єктом нашого дослідження є тексти детективних романів Даніеля Пеннака, а предметом – лінгвістичні засоби та прийоми створення іронічного смислу.

Окрім іронії, локалізованої в слові, існує іронія, заснована на інтуїтивному почутті. В таких випадках неможливо виділити певне слово, у значенні якого прослідковувалось би протиріччя між сказаним та імпліцитним [4, с. 65]. У письмовому мовленні іронічний ефект часто досягається шляхом порушення передбачуваності елементів висловлювання. Іншими словами, ефект обманутого очікування актуалізується в такому прикладі: *Il sort d'une boîte supérieure de commerce où on lui a d'abord appris à poser sa voix et à s'habiller* (Pennac, ABO, 38). Автор іронізує над начальником магазину, над його освітою, зазначаючи, що у вищій комерційній школі його передусім навчили правильно ставити голос та одягатися. Таким чином, іронія виникає завдяки неочікуваності переліку навичок, які чоловік отримав в учбовому закладі.

На лексико-семантичному рівні авторську іронію можуть виражати різні тропи. До їх функцій входять не лише забарвлення мовлення, а й розкриття авторської думки, авторської модальності. Оскільки тропи не завжди слугують засобами вираження іронії, існує ряд механізмів, за допомогою яких у тексті передається іронічний смисл. Виділяються три механізми трансформації тропів [5, с.141].

Емоційно-оцінна енантіосемія слів лежить в основі першого [там само]. Явище емоційно-оцінної енантіосемії передбачає наявність у одного багатозначного слова значень із протилежними емоційно-оцінними компонентами (позитивним і негативним). Цей механізм передачі іронії передбачає використання таких тропів, як антифразис, метафора з позитивною конотацією, гіпербола.

Антифразис прийнято вважати найпростішим традиційним способом вираження іронії. Антифразис полягає у використанні слова у значенні, протилежному звичному, що досягається за допомогою контексту та особливої інтонації: [...] *et moi qui pensais qu'elle m'avait à la bonne ! Bravo pour la perspicacité, Malaussène ! Bravo !* (ibid., 176). Оповідач використовує вигук *bravo*, що має позитивну конотацію, використовується для схвалення певного вчинку, дії. Але в цьому контексті, вигук *bravo* набуває імпліцитного смислу негативної оцінки, глузування. Насправді оповідач іронізує сам над собою, над своєю проникливістю, адже він уважав, що подобається дівчині, а насправді вона приєдналася до групи колег, які звинувачували Малосена у вбивствах і організували напад на героя. Отже, позитивна конотація вигуку *bravo* відходить на другий план, і контекст породжує новий негативний відтінок значення – глузування над відсутністю проникливості та самовпевненістю героя.

Метафора з позитивною конотацією має той самий принцип виникнення іронічного значення [5, с. 142]. Основне позитивне значення метафори відходить на другий план, а на перший план висувається контекстуальне (у нашому разі негативне) значення. Перенесення значення відбувається за контрастом. Метафора надає висловлюванню образність і виразність, що підсилює іронічний ефект. Так, описуючи своє переміщення магазином, герой-оповідач Малосен порівнює себе з рибою, що пливе у воді: *Je la suis avec l'aisance du poisson que je suis devenu dans l'eau trouble de ce magasin* (ibid., 58). Ця метафора виникла на порівнянні плану руху з планом загального стану героя в обстановці магазину. Отже, герой мусить почувати себе на роботі комфортно, у своїй стихії. Іронія автора заключається в тому, що метафора з позитивною конотацією позначає стан, далекий від комфортного, оскільки герой, який займає посаду козла відпущення, саме стикається з недоброзичливістю колег і звинуваченнями у підкладанні бомб.

Гіпербола заснована на перебільшенні явища з метою підсилення враження та впливу на адресата. Надмірне перебільшення часто приводить до зміни знака: гіпертрофована позитивна властивість викликає негативну оцінку. Так, наприклад, в ситуації, коли жінка звернулась до магазину зі скаргою та вимогою матеріальної компенсації через те, що придбаний холодильник перетворився на піч і зіпсував їй продукти, зазначається, що в холодильнику помістилась різдвяна вечерея на двадцять п'ять персон, включаючи закуски та десерт: [...] *un réfrigérateur d'une contenance telle qu'elle y a enfourné le réveillon de vingt-cinq personnes, hors-d'oeuvre et desserts compris* (ibid., 14). У цьому разі гіпербола (перебільшення кількості продуктів у холодильнику) виражає авторську іронію з приводу жадібності жінки, яка намагається скористатися ситуацією та перебільшує свої втрати через несправність холодильника з метою отримати вигоду завдяки компенсації від магазину.

Другий механізм передачі іронії заключається у надмірній експресивності тропа [5, с. 144]. Цей механізм використовує метафора з негативною конотацією та персоніфікація.

Метафора з негативною конотацією надає іронії більшої експресивності. Так, наприклад, описуючи пейзаж району Бельвіль, автор проводить паралель між сучасними будівлями та голлівудською вставною щелепою, а старовинні будинки порівнює зі зламаними зубами (зламаними, проте справжніми, рідними, природними) у цій вставній щелепі: *Les immeubles épargnés du vieux*

Belleville font figure de chiots dans un dentier hollywoodien (Pennac, FC, 47). Таким чином, Даніель Пеннак за допомогою метафори з негативною конотацією наголошує на штучності, неприродності, недоречності нових архітектурних споруджень, які заповняють красивий старовинний район Парижа та витісняють старі будівлі.

Іронічна персоніфікація полягає у наданні людських якостей неочікуваним та оригінальним предметам: *Quand je retourne dans ma chambre, le téléphone cherche toujours l'identité de ma mère...* (Pennac, ABO, 25). У наведеному вище фрагменті оповідач зазначає, що, коли він повертається до кімнати, "телефон все ще займається аналізом особистості його матері", тобто телефону надається здатність до мислення, яка притаманна людині. Користуючись цим прийомом, автор наголошує на тому, що мати не потребує участі співрозмовника у бесіді, вона без упину виражає свої думки в телефон, передаючи йому функції співрозмовника. Даніель Пеннак іронізує над жінкою, яка регулярно дзвонить сину, щоб виговоритися і кожного разу розповідає йому одне й те саме, не вимагаючи відповіді.

Третій механізм передачі іронії заключається в неочікуваності та оригінальності логічних зв'язків або їх зміщенні. К. О. Печеніхіна констатує, що цей механізм реалізується за допомогою синекдохи, тобто тропа, який заснований на родо-видових відносинах [5, с. 146]. Слідуючи логікою дослідниці, ми доходимо висновку, що оксиморон, який широко застосовується Даніелем Пеннаком для передачі іронічного смислу, також слугує реалізації третього механізму передачі іронії, оскільки цей троп заснований на поєднанні непеєднуваного: *Lecyfre lâche cette mise au point avec toute la sympathie dont son antipathie est capable ...* (ibid., 172). Через оксиморон "з усією симпатією, на яку здатна його антипатія", автор іронізує над одним із начальників магазину, акцентуючи увагу на його недобррозичливості, яку важко приховати навіть коли він намагається бути доброзичливим.

Перебуваючи у лікарні й описуючи лікарів, оповідач називає одного з них "довгим білим халатом з кінським обличчям", а іншого "ще білішим халатом з величезним животом": *une longue blouse blanche au visage chevalin se penche sur moi. [...] La blouse blanche en réfère à une blouse encore plus blanche, tendue par un ventre rond* (ibid., 64). Таким чином, описуючи лікарів, автор звертається до синекдохи, використовує частину (одяг) замість цілого, іронізує над представниками цієї професії, демонструючи негативне ставлення до лікарів, сумніви у їхній компетенції та сумлінності виконання своїх обов'язків.

Механізм реалізації іронії на синтаксичному рівні заснований на двоплановості зображення та досягається тим, що формально малозначима вторинна конструкція, яка несе менш значиму інформацією, перетворюється в комунікативно-експресивний центр висловлювання [2, с. 92]. Створенню іронічного ефекту сприяє особливе аранжування слів у реченні, порядок розташування елементів, а також пунктуаційна схема, яка впливає не лише на стилістичне виділення певних його частин, але й може повністю змінити модально-оцінний акцент.

Найбільш продуктивними способами вираження авторської позиції в детективному тексті Даніеля Пеннака є парцеляція, вставні конструкції, питальні й окличні речення, три крапки. За допомогою вище зазначених засобів увага читача фокусується на значимих для автора компонентах висловлювання, які маркують іронічний смисл фрази в загальному потоці мовлення.

Вставні конструкції вносять додатковий значимий для автора відтінок смислу, за відсутності котрого адекватне розуміння авторського повідомлення неможливе. Виділяючи певний відрізок висловлювання (слово, словосполучення, речення, складне синтаксичне ціле) за допомогою

дужок або тире, автор апелює до уваги адресата, спонукає його до адекватного сприйняття інформації, взявши до уваги додатковий коментар. Вставні конструкції надають висловлюванням іронічну модальність, виступаючи ремою відносно теми, вираженої у головному реченні. Емоційно нейтральні лексичні одиниці, завдяки їх включенню у вставні конструкції, слугують засобом вираження суб'єктивно-оцінної іронічної модальності:

– Sur certains, j'ai atténué les contrastes, sur d'autres, je les ai forcés.

(C'est ça, cautions technique) (ibid., 198).

Так, у розмові з сестрою, яка мусить прояснити оповідачеві певні важливі речі, оповідач іронізує, помістивши у дужках коментар "так, поговоримо про техніку друкування фото", коли сестра відволікається від основної теми та деталізує маніпуляції, які вона провела над фотокарткою, щоб зробити зображення чіткішим.

Завдяки стилістичному прийому парцеляції текст набуває характеру природного мовлення: Cette dernière réflexion de Sainclair provoque le rire des deux autres. Je me réveille et m'associe. A tout hasard (ibid., 173). У наведеному прикладі парцеляція використовується для поглиблення змісту останнього компонента і виникнення іронічного ефекту. Оповідач, описуючи відвідування зустрічі з колегами та начальником у магазині, зазначає, що останнє зауваження викликало сміх його колег, а він у свою чергу прокинувся і також засміявся. Фраза "про всяк випадок" парцелюється і таким чином акцентує увагу на своєму значенні. Автор іронізує над авторитарністю керівництва у магазині та тріпотінням підлеглих перед начальником.

З метою створення іронічного ефекту Даніель Пеннак застосовує риторичні запитання:

– [...] des saloperies d'amphétamines mises au rebut par nos services de contrôle, mais qu'il se procure librement dans les pharmacies algériennes pour les réintroduire chez nous.

(Si on les trouve là-bass, c'est bien que nous les y exportons, non?) (Pennac, FC, 95).

У коментарі до репліки поліцейського щодо продажу амфетамінів у Алжирі і звинуваченні алжирців у нелегальному завезенні амфетамінів у Францію, оповідач іронічно зауважує, що, якщо амфетаміни продаються в Алжирі, то їх завезли туди саме з Франції. Використання питального речення замість стверджувального змушує читача до інтелектуальних дій, роздумів, формування власного висновку. При цьому відповідь, на яку автор намагається наштовхнути адресата, вже міститься в самому риторичному запитанні.

В іншому прикладі Даніель Пеннак поєднує синтаксичні засоби творення іронічних смислів. У складному синтаксичному цілому, поміщеному в дужки, використовується засіб парцеляції, яка включає послідовність риторичних запитань. При цьому, у додатковому коментарі, де оповідач іронізує над поліцейським, який спочатку звертався до нього на ти, а потім перейшов на ви, дізнавшись, що герой працює літературним директором у престижному видавництві, розмірковуючи над тим, що ж можна було подумати про його професію, судячи лише із зовнішності, поміщено ряд слів, відділених знаками питання, кожне наступне слово набуває більшої експресії та поглиблює іронічний смисл: (Voilà, il y a les "apparences-tu" et "métiers-vous". Un homme simple, Cercaire. J'ai une tête de quoi avant que le titre ne vienne contredire l'apparence ? Plombard ? Chômeur ? Marlou? Alcooloo ?) (ibid., 93).

Речення, марковані знаком оклику, привертають особливу увагу читача. Вони широко застосовуються Даніелем Пеннаком для позначення експресивності, акцентуації іронічного ефекту: *A son entrée, notre Semelle s'est vu sacrer Empereur du bitume par l'innombrable peuple aux pieds sensibles, Roi de la Godasse, d'une seule voix, Grand Vizir de la Pompe !* (ibid., 81). Даніель Пеннак іронізує над зборами у мерії, де нагороджують старого чоловіка за півстолітню працю чоботаря, викриваючи пустоту, лицемірство та байдужість представників влади. За допомогою знаку оклику автор не тільки маркує іронію, а й фокусує увагу читача на негативній конотації оцінки.

Використання трьох крапок у кінці речення вказує на недосказаність, спонукає читача домислити, таким чином посилюючи іронічний ефект та продукуючи активне прочитання тексту.

– *Eh bien les suicidés du métro, c'est pire !*

(Voilà qui est réconfortant...) (Pennac, ABO, 20).

У цьому прикладі іронія направлена на молодого поліцейського, який на місці вибуху бомби з метою заспокоїти оповідача каже йому, що самогубці в метро виглядають ще гірше, ніж розірваний бомбою труп.

На текстовому рівні іронія базується на протиставленні узувального та оказіонального лексичного значення, форми та змісту, поверхневого і глибинного змісту речення, теми і реми понадфразової єдності, їх прямих і переносних смислів. У тексті виникають більш складні кореляції слова, словосполучення, речення, понадфразової єдності з текстовою ситуацією у цілому [2, с. 100].

Одним із продуктивних засобів створення іронії на текстовому рівні є повтор:

– *Oh ! Ben, je t'en prie, sois gentil avec lui, il est si malheureux !*

– *Mais je suis gentil ! j'ai toujours été gentil ! Avec qui ne suis-je pas gentil, bordel de merde ?* (ibid., 113).

І далі в тексті:

En voilà un avec qui je ne vais pas être "gentil" (ibid., 115).

Повторюючи лексему *gentil*, автор іронізує над собою, показуючи, що, хоча він і поводить з усіма мило, це лише зовні, а насправді він уже стомився від оточуючих, і в глибині душі вони його дратують.

Іншим поширеним засобом створення іронії на текстовому рівні є цитація (авторська та діалогічна). Цитація завжди є явним або прихованим коментарем, який виражає авторську оцінку відносно того чи іншого явища. При цитації іронія являє собою містифікацію солідарності з позицією іншого героя, відбувається переадресація оцінки на того, від кого вона виходить. Так, описуючи статтю, в якій розповідається про вибух в магазині та його жертву, оповідач іронізує над поглядом журналіста на ситуацію. Оповідач цитує слова зі статті про те, що, "на щастя", жертвою став самотній чоловік, у якого не було дітей: *C'est un honnête garagiste de Courbevoie, âgé de soixante-deux ans, que le quartier pleure à chaudes larmes, mais qui "par bonheur" était célibataire et sans enfants. Je n'hallucine pas, j'ai bien vu "par bonheur célibataire et sans enfants". Je regarde autour de moi: le fait que le Dieu Hazard bute "par bonheur" les célibataires en priorité, ne semble pas perturber le petit monde familial de métropolitain* (ibid., 36). За допомогою цитації та повтору,

Даніель Пеннак підсилює іронічний ефект та різко негативну оцінку того, як журналісти представляють смерть людини, без натяку на людяність і гуманність, лише з практичної точки зору.

Одним із важливих засобів створення тонкої авторської іронії є алюзія. Алюзивна іронія пов'язана з категорією інтертекстуальності. Декодування такої іронії вимагає наявності історико-філологічних знань у читача: *Voilà le genre de questions que continue de se poser Benjamin Marlowe ou Sherlock Malaussène, ma romme...*(*ibid.*, 182). Оповідач іронізує над своїми намаганнями розгадати таємницю вбивства, порівнюючи себе з відомими сищиками, героями класичних детективів – з Річардом Марлоу (Р.Чендлер) та Шерлоком Холмсом (А.К.Дойль).

Описуючи чоловіка, який прийшов із претензією до магазину, автор порівнює його з лицарем Баярдом: *Bayard soi-même, prêt à agenouiller la garnison à lui tout seul* (*ibid.*, 47). У читача одразу виникає асоціація з відомою фігурою в історії Франції, лицарем П'єром Баярдом, який прославився хоробрістю, видатними перемогами у нерівних боях. Автор іронізує над грізними намірами чоловіка, які швидко розсіялися, завдяки хитрощам головного героя-оповідача, поступившись місцем жалості та м'якосердечності.

Як висновок, можемо констатувати, що іронія використовується Даніелем Пеннаком для вираження насмішки, негативного ставлення до людини чи явища, а також для демонстрації реального стану справ у суспільстві загалом чи в описаній ситуації. Іронічні смисли створюються завдяки організації мовних засобів у розповіді оповідача або у репліках героїв та передаються через різні стилістичні прийоми на всіх рівнях – слова, речення, понадфразової єдності.

Подальше дослідження планується провести у напрямку більш детального вивчення структурно-композиційних та комунікативно-прагматичних особливостей детективних романів Даніеля Пеннака.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балли Ш. Французская стилистика / Шарль Балли. – М.: Изд-во иностр. л-ры, 1961. – 394 с.
2. Воробьева К. А. Лингвокультурологические и психолингвистические аспекты восприятия иронии в художественном произведении: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 / Воробьева Ксения Александровна. – Челябинск, 2008. – 228 с.
3. Кагановская Е. М. Ирония как средство создания речевой установки в художественном тексте (на материале произведений Марселя Эме): дис. ... канд. филол. наук: 10.02.05 / Кагановская Елена Марковна. – К., 1992. – 184 с.
4. Мухина Ю. Н. Средства репрезентации иронии в художественном тексте (на материале русского и английского языков): дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 / Мухина Юлия Николаевна. – Саратов, 2006. – 175 с.
5. Печенихина Е. А. Лексические средства выражения иронии у Эсы де Кейроша / Екатерина Елексеевна Печенихина // Вестник Московского университета. – 2008. – № 4. – С. 140 – 147.
6. Pennac, ABO: Pennac D. Au bonheur des ogres / Daniel Pennac. – P.: Editions Gallimard, 1985 – 288 p.
7. Pennac, FC: Pennac D. La fée carabine / Daniel Pennac. – P.: Editions Gallimard, 1987 – 340 p.